

PAPER DETAILS

TITLE: Hadis Usûlü Literatürü Bağlamında Mesrik-Endülüs Etkilesimi

AUTHORS: Zülal Kiliç

PAGES: 145-173

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4233646>

Hadis Usûlü Literatürü Bağlamında Meşrik-Endülüs Etkileşimi*

Zülal KILIÇ | <https://orcid.org/0000-0001-9459-0387> | <mailto:zulal.kilic@kocaeli.edu.tr>

Arş. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kocaeli, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0411seq30>

Öz

İslam'ın Doğu coğrafyasından Batı'ya, özellikle Endülüs'e, hadis ilminin taşınmasının yanı sıra aynı zamanda Endülüs'te zengin bir literatür şekillenmiştir. Endülüs bölgesinde hadis ve hadis usûlü ilminin gelişimi ve o bölgedeki âlimlerin bu ilimler üzerindeki etkisi üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. Bu makale, Endülüs'ün entelektüel atmosferinin, Doğu'dan gelen hadis eserleri ve bu eserlerin oluşturduğu ilmî hareketlilik sayesinde nasıl zenginleştiğini, Endülüs bölgesinde oluşan hadis usûlü literatürünü ve bu literatürün Meşrik hadis usûlü eserlerindeki yansımalarını ele almaktadır. Buradan hareketle çalışmada öncelikle Meşrik bölgesinden Endülüs'e ulaşan hadis ve hadis usûlü literatürüne kısaca işaret edilerek, ardından Endülüs bölgesi âlimleri tarafından kaleme alınan ve hadis usûlü literatürüne katkı sunan eserlere yer verilmiştir. Sonrasında ise Doğu İslam coğrafyasındaki muhaddislere ait hadis usûlü eserlerinin Endülüs literatürüne etkileri incelenmiştir. Aynı zamanda Endülüslü âlimlerin Meşrik hadis usûlü literatüründeki meselelerde nasıl referans alındıkları ve bu eserlerdeki etkileri değerlendirilmiştir. Bu sayede hadis usûlü bağlamında İslam coğrafyasının Meşrik ve Endülüs bölgeleri arasındaki etkileşim ortaya konulmaya çalışılmıştır. Endülüslü âlimlerin Doğu'dan aldıkları bilgi ve birikimleri, kendi yorumlarıyla ve özgün çalışmalarıyla zenginleştirerek hadis literatürüne katkıda bulunmaları, bölgenin İslam dünyasındaki önemini artırmıştır. Ayrıca, Endülüs'te kaleme alınan hadis usûlü eserlerinin Doğu literatürü üzerindeki etkisi, kültürel etkileşimin karşılıklı doğasını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Hadis, Hadis Usûlü, Endülüs, Meşrik, Mağrib.

Atıf Bilgisi

Kılıç, Zülal. "Hadis Usûlü Literatürü Bağlamında Meşrik-Endülüs Etkileşimi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2024), 145-173.

Geliş Tarihi	23.09.2024
Kabul Tarihi	27.10.2024
Yayın Tarihi	29.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. *Bu çalışma, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 11.01.2024 tarihinde Prof. Dr. Hayati Yılmaz danışmanlığında tamamlanan "Endülüs'te Hadis Usûlünün Gelişimi" isimli doktora tezinden istifadeyle hazırlanmıştır.
İntihal Kontrolü	Evet - Turnitin
Etik Bildirim	kider@kocaeli.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yayıncı	Kocaeli Üniversitesi

Interaction Between the East and Andalusia in the Context of Hadith Methodology Literature

Züral KILIÇ | orcid.org/0000-0001-9459-0387 | zulal.kilic@kocaeli.edu.tr

Res. Asst. Dr., Kocaeli University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences,
Kocaeli, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0411seq30>

Abstract

In addition to the transmission of the science of hadith from the Eastern Islamic world to the west, particularly to Andalusia, a rich literature also developed in Andalusia. Therefore, the development of the science of hadith and hadith methodology in the Andalusian region and the impact of scholars from that region on these sciences is an important issue that deserves attention. This article examines how the intellectual atmosphere of Andalusia was enriched by the hadith works that came from the East and the scholarly activity these works generated. It also addresses the hadith methodology literature that emerged in the Andalusian region and the reflections of this literature in the hadith methodology works of the From this perspective, the study first briefly highlights the hadith and hadith methodology literature that reached Andalusia from the Mashriq region, followed by the works written by Andalusian scholars that contributed to the hadith methodology literature. Subsequently, the influence of hadith methodology works by hadith scholars from the Eastern Islamic world on Andalusian literature is examined. Furthermore, the study evaluates how Andalusian scholars were referenced in the Mashriq hadith methodology literature and their influence on these works. Through this analysis, the interaction between the Mashriq and Andalusian regions within the context of hadith methodology is demonstrated. The contribution of Andalusian scholars to the hadith literature by enriching the knowledge and expertise they received from the East with their interpretations and original works increased the importance of the region in the Islamic world. Additionally, the influence of the hadith methodology works written in Andalusia on Eastern literature reveals the reciprocal nature of cultural interaction.

Keywords

Hadith, Hadith Methodology, Andalusia, Mashriq, Maghrib.

Citation

Kılıç, Züral. "Interaction Between the East and Andalusia in the Context of Hadith Methodology Literature". *Kocaeli Teoloğa Journal* 8/2 (December 2024), 145-173.

Date of Submission	23.09.2024
Date of Acceptance	27.10.2024
Date of Publication	29.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. * This study has been prepared utilizing the doctoral dissertation titled “The Development of Hadith Methodology in Andalusia” which was completed under the supervision of Prof. Dr. Hayati Yılmaz at the Institute of Social Sciences, Sakarya University, on January 11, 2024.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	kider@kocaeli.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.
Publisher	Kocaeli University

Giriş

İslam dünyasının tarihsel ve entelektüel mirası, farklı coğrafyalarda şekillenen ilim ve kültür akışları ile zenginleşmiştir. Bu bağlamda, Endülüs'ün hadis ilmi üzerindeki etkisi ve gelişimi, İslam ilim tarihinde özel bir yer tutmaktadır. Doğu İslam dünyasının derin köklerinden beslenen hadis ilmi, Batı'ya, özellikle de Endülüs'e taşınarak burada önemli bir literatür birikimi oluşturmuştur. Bu süreç, sadece hadis ilminin Batı'ya yayılmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda Endülüs'teki hadis çalışmalarını da derinleştirmiştir.

Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonraki süreçte hadis ilmi bölgeye ulaşmıştır. Ancak hadisin fetihle beraber Endülüs ve Mağrib'e yerleşen Müslümanlar vesilesiyle bu bölgelere getirildiği söylenmesine rağmen hadisin bir ilim olarak kimler vasıtasıyla ilk kez tanıtıldığı, hadis eğitim faaliyetlerine girilerek sistematik bir ilim hüviyeti elde etmesinin zamanı gibi noktalarda farklı yaklaşımlara ve öne çıkan isimlere rastlanmaktadır. Bu isimler içerisinde Muâviye b. Sâlih el-Hadramî (ö. 158/774), Dâvûd b. Ca'fer b. es-Sağîr (ö. 158/774), Abdullâh b. Ferrûh (ö. 176/792), Sa'sa'a b. Sellâm (ö. 201/816), Abdülmelik b. Habîb (ö. 238/852), Bakî b. Mahled (ö. 276/889), Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî (ö. 286/899) ve Muhammed b. Vaddâh (ö. 287/900) Endülüs'ün hadis ilmiyle tanışmasında öncü kabul edilen ve en çok katkı sunan âlimler olarak kaynaklarda geçmektedir.¹

Fetih sonrasında bölgeye giren Müslümanların yanı sıra, Endülüslü âlimlerin bir kısmının hac vazifesini yerine getirme ve ilim öğrenme gayesiyle Meşrik bölgesine yaptıkları rihlelerin bir sonucu olarak *Muvatta* başta olmak üzere çok sayıda eser Endülüs'e intikal etmiş ve bölge halkı hadis ilmiyle tanışmıştır.²

¹ Hadis ilminin Endülüs'e girişi ve etkili olan isimler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Velid Abdullâh b. Muhammed b. Yûsûf ibnû'l-Faradî, *Târîhü'l-ulemâ' ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008), 1/145; 2/26; Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* (el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1402/1982), 4/436; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Nuaym (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 13/286; Isabel Fierro, "The Introduction of Hadith in al-Andalus (2nd/8th-3rd/9th centuries)", *Der Islam* 66/1 (1989), 68-90; Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", *İslâmiyât* 3 (2004), 59-74; Mustafa Öztoprak, "Hadis ilmi'nin Endülüs'e Girişi", *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2013), 145-160; Muhammed Akmaluddin, "Developments of Hadith Riwaya in al-Andalus (2nd- 3rd Centuries of Hijriyya)", *Ulumuna* 21/2 (2017), 242-247.

² Endülüs'e *Muvatta*'nın gelişi ve bölgenin hadisle ve Mâlikîlikle ilk irtibatı süreçleri hakkında detaylı bilgiye ulaşmak için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, 2/176; Ebû Ca'fer Ahmed b Yahyâ el-Endelüsî Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-

Endülüslü âlimler Doğu'dan gelen birikimi zenginleştirerek kendileri de eserler telif etmişler ve bölgede geniş bir literatürün oluşumunu sağlamışlardır. Bu literatürden nasibini alan ilimlerden biri de hadis usûlüdür. Zira Endülüs bölgesi âlimleri hadis usûlünün çeşitli konularına ilişkin eserler telif ederek bu ilme yönelik literatüre katkı sağlamışlardır. Özellikle Meşrik bölgesi hadis usûlü eserlerinde Endülüs izlerine rastlanması bu katkıyı ve etkiyi göstermek açısından önem ifade eder. Buradan yola çıkarak çalışmada, Doğu İslam dünyasından gelen hadis ve hadis usûlü eserlerinin Endülüs'e ulaşması ve böylece Endülüs'te şekillenen hadis usûlü edebiyatı ve bu edebiyatın Doğu ile olan etkileşimi detaylı bir şekilde incelenmektedir. Endülüs'te hadis ilmine ilişkin muhtelif çalışmalar³

Kitâbi'l-Mısırî - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübânî, 1410/1989), 1/372; Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yân 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Ebû'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî (Kahire: Dâru't-Türâs, 1972), 2/136; Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratib ve zikru vezîrhâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1388/1968), 2/45-46; Muhammad Khalid Masud, "A History of Islamic Law in Spain: An over View", *İslamic Studies* 30/1/2 (1991), 7-35; Muhammed Halid Mesud, "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *İSTEM* 7/14 (2009), 403-433; A. Gonzalez Palencia, *Târîhu'l-fikri'l-Endelüsî*, çev. Hüseyin Mû'nis (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1955), 418; Fierro, "The Introduction of Hadith in al-Andalus (2nd/8th-3rd/9th centuries)", 73; Abdülmecîd Türkî, "Mukaddime", *Kitâbü Edebi'n-nisâ'*, mlf. Ebû Mervân Abdülmelik İbn Habîb es-Sülemî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1412/1992), 35; Christopher Melchert, *The Formation of the Sunni Schools of Laws: 9th-10th Centuries C. E.*, (Leiden, New York, Köln, 1997), 157; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 96-97.

³ Endülüs'te hadis ilminin gelişimi, Endülüslü muhaddislerin hadis ve hadis usûlü yaklaşımları gibi meselelerin ele alındığı çalışmalar için bk. Selman Başaran, *İbn Hazm ve Hadisteki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1977); Nûrî Muammer, *Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî müessesetü medreseti'l-hadis bi'l-Endelüs me'a Bakî b. Mahled* (Rabat: Mektebetü'l-Meârif, 1403/1983); Selman Başaran, "İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/2 (1987), 9-18; Fierro, "The Introduction of Hadith in al-Andalus (2nd/8th-3rd/9th centuries)"; Selahaddin Polat, "İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs'te Hadis İlmî", *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü* 17 (1994); Muhammed b. Abdillâh et-Telîdî, *Türâsü'l-Meğârib fi'l-hadîsi'n-nebevî ve ulûmihî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995); Abdülazîz es-Savvî, "Min A'lâmî'l-hadîs bi'l-Endelüs fi'l-karni's-sâbi' el-hicrî: Ebû Abdillâh b. Halfûn el-Evnebi", *Âfâkü's-Sekâfe ve't-Türâs* 14 (1996), 72-89; Beşîr Alî Hamed Türâbî, *el-Kâdî İyâz ve cühûdühû fi ilmi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997); Ali Vasfi Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998); Ahmet Yücel, "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir (Hadis İlmindeki Yeri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999); Tâhâ b. Alî Bûsrîh, *el-Menhecü'l-hadîsî 'inde'l-imâm İbn Hazm el-Endelüsî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001); Delfina Serrano, "İbn al-Sîd al-Batalyawî (444/1052-521/1127): Des Los Reinos de Taifas a la Epoca Almoravide a Traves de la Biografia de un Ulema Polifacetico", *Al-Qantara* 23/1 (2002), 53-92; Yavuz Köktaş, "Batalyevsî'ye Göre Hadîslerde Ortaya Çıkan İhtilafların Sebepleri", *HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 135-154; Hüseyin Akgün, *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2004); Abdülhâdî el-Huseysin, "Mağrib ve Endülüs'e Hadis'in Girişi", çev. Murat Gökalp, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2005), 107-138; Fatime Ermiş, *Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî'nin Hayatı ve Hadîşçiliği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Esra

kaleme alınsa da bu çalışmalarda Endülüs ve Meşrik bölgelerinin hadis usûlü birikiminden hareketle karşılıklı değerlendirilmesi sınırlı ve yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple Endülüs ve Doğu hadis usûlü literatürü karşılıklı incelenerek iki bölge muhaddislerin birbirlerine olan tesirleri, eserlerde yapılan atıflar, referans gösterdikleri meseleler, hangi bağlamda ve niçin atıfta bulundukları gibi noktalardan hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Meşrik Hadis Literatürünün Endülüs'e İntikali

Endülüs bölgesinin İslam dünyası ile tanışmasının ardından hadis ilmi, özellikle rihleler ve hac gayesiyle yapılan seyahatler aracılığıyla bölgeye önemli ölçüde nüfuz etmiştir. Doğu İslâm dünyasında kaleme alınan hadis eserleri, Endülüs'te büyük bir ilgiyle karşılanmış ve bu durum bölgedeki hadis çalışmalarının ivme kazanmasına neden olmuştur. Endülüslü âlimler, Doğu'ya yaptıkları seyahatlerle ve Doğu'dan gelen âlimler sayesinde bu eserlerle tanışmış,

Şenocak, Muhammed b. Vaddâh'ın Hayatı ve Hadisçiliği (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Abdülmecîd Mübarekiya, *es-Sinâ'atü'l-hadîsiyye 'inde İbn Battâl min hilâli Şerhihi li-Sahîhi'l-Buhârî* (Cezayir: Université Hadj Lakhdar de Batna, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Mustafa Öztoprak, "Endülüs'te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2012), 183-197; Abdullah Karahan, "İbn Hazm'ın Hadis Değerlendirme Yöntemi ve Bunun Fıkha Yansıması", *Diyanet İlmî Dergi* 50/4 (2014), 33-52; Bû Fâtih et-Tayyib, *Ârâu İbni'l-Arabî ve ihtiyârâtühü fi ilmi'l-hadîs ve eseruha'l-fikhî min hilâli kitâbihî "el-Mesâlik fi şerhi Muvatta'ı İmâm Mâlik"* (Câmiatü Vehrân Külliyyetü'l-İlmî'l-İnsâniyye ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Mustafa Öztoprak, *Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbili* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015); Mustafa Öztoprak, *Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2015); Salih Kesgin, "Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) el-İlma' ile ma'rifeti usulî-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 61-81; Akmaluddin, "Developments of Hadith Riwaya in al-Andalus (2nd- 3rd Centuries of Hijriyya)", *Zühal Kılıç, Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Muhammed Akmaluddin, "The Epistemology of Sharh Hadith al-Andalus in the Second to the Third Century: A Book Study of Tafsîr Gharîb al-Muwatta' by 'Abd al-Malik bin Habîb", *Jurnal Ushuluddin* 26/2 (2018), 113-129; Hikmetullah Ertaş, *İbn Halfûn ve Hadis İlmindeki Yeri* (Ankara: Gece Akademi, 2018); Mehmet Sait Uzundağ, "Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) Hadis ve Sünnet ile ilgili Görüşleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Turkish Studies* 13/17 (2018), 321-337; Ali Yücel, *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdül-Mühmel İsimli Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ali Yücel, *Mağribli Muhaddis Kadi 'Iyâz ve Hadis Usûlü Eseri* (İstanbul: Beka Yayınları, 2019); Fehmi Çiçek, "Ahmed b. Ferah el-İşbîlî'nin (ö. 699/1300) 'Garâmî Sahîh' Adlı Manzûmesinin Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 355-382; Sümeyye Boz, *Muâviye b. Sâlih'in Hayatı ve Hadisçiliği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Nâzım İbrâhîm Kerîm Muhammed Abdelâ, "el-Muhaddis Bakî b. Mahled ve eseruhu'l-ilmî fi'l-Endelüs '201-276/816-889'", *Mecelletü Câmiati'l-Enbâr li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye* 1 (2020), 298-336; Eray Oral, *Hadislerde Endülüs, Endülüs'te Hadis -İlk İki Hicri Yüzyılda-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Yusuf Acar, *Endülüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).

böylelikle Endülüs, hadis alanında zengin bir literatüre sahip olmuştur.

Endülüs bölgesine ulaşan Doğu hadis muktesebâtı içerisinde öncelikle İmam Mâlik'in (ö. 179/795) *Muvatta'*, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'leri zikredilebilir. Endülüs'te yukarıda zikredilen eserler *Kütüb-i Sitte* olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla bölgede İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'i yerine İmâm Mâlik'in *Muvatta'* *Kütüb-i Sitte*'ye dahil edildiği için İbn Mâce'nin *Sünen*'i daha geç bir dönemde Endülüs'e ulaşmıştır. Mezkûr hadis kitaplarından Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'lerinin hicrî dördüncü asrın ilk yarısında Endülüs'e gelmesine karşılık *Sahîhayn* hicrî dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren bölgeye ulaşmıştır. Tirmizî'nin *Sünen*'inin bölgeye girişi ise hicrî beşinci asrın ilk yarısına denk gelmektedir.⁴ Temel hadis kaynaklarının yanı sıra müsned ve musannef türü eserlerin de birçoğu hicrî beşinci yüzyıla kadar Endülüs'e ulaşmıştır.⁵

Doğu hadis edebiyatının Endülüs'e intikali sadece rivâyetü'l-hadis türünden eserlerle sınırlı kalmamış, Doğu'da kaleme alınan çeşitli hadis ilimlerine dair çalışmalar ile dirâyetü'l-hadis kapsamında değerlendirilen bazı telifler de Endülüs bölgesine ulaşmıştır. Bu çerçevede garîbü'l-hadîs, ihtilâfî'l-hadîs, cerh-ta'dîl kitapları, ilel literatürü, tabakât ve esmâü'r-ricâl çalışmaları gibi telifler de Endülüs'te tanınmıştır. Özellikle Şâfiî'nin (ö. 204/820) *el-Ümm*'ü ve *er-Risâle*'si Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854) *Kitâbu't-târîh*'i, Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî'nin (ö. 246/860) *Siyeru Ömer b. Abdilazîz*'i gibi eserler, Endülüs'te ilgi gören önemli çalışmalar arasında yerini almıştır. Burada zikredilenler, Bakî b. Mahled tarafından erken dönemde Endülüs'e intikal eden teliflerdir.⁶ Bahsi geçen çalışmaların akabinde Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-hadis*'i,⁷

⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/78, 139, 335; 2/244; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/135-145; Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilm ve envâ'i'l-ma'ârif*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989), 1/118, 122-124, 142; Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik el-Endelüsî İbn Beşküvâl, *es-Sıla fî târihi e'immeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve udebâihim*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2010), 2/132; Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 3/305; Khaoula Trad, "The Impact of Maghribi Hadith Commentaries on the Mashriq", *The Maghrib in the Mashriq - Knowledge, Travel and Identity*-, ed. Maribel Fierro, Mayte Penelas (Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2021), 218; Kurt, *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*, 179.

⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/332-333; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr*, 1/150-158, 167, 174.

⁶ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/145; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, 13/290-293.

⁷ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/72.

İbn Sa'd'ın (ö. 230/835) *et-Tabakât*'ı, Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/847) *Ma'rifetü'r-ricâl* ve *et-Târîh* eserleri, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* adlı eseri,⁸ Buhârî'nin *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*'i, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs* ve *Garîbü'l-hadîs*'i,⁹ Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Müşkilü'l-âsâr*'ı Ebû Ca'fer el-Ukaylî'nin (ö. 322/934) *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*'i,¹⁰ İbn Ebî Hâtim er-Râzî'nin (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl* isimli eseri,¹¹ İbnü's-Seken el-Bağdâdî'nin (ö. 353/964) *el-Hurûf fi's-sahâbe* ve *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn* çalışmaları, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *İlelü'l-hadîs*'i¹² Endülü's bölgesine ulaşan eserlerdendir.

Meşrik'ten Endülü's'e uzanan bu hareketlilik ulûmü'l-hadîs için de geçerlidir. Zira hadis usûlüyle doğrudan veya dolaylı irtibatlı birçok eser Doğu'dan Batı'ya ulaşmıştır. Meşrik'te yazılan ilmin ve ilim öğrenmenin faziletine veya hoca-talebe adabına ilişkin Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî'nin (ö. 360/970) *Farzu talebi'l-ilm*'i, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Kitâbü Rûtebi'l-ilm ve (ahvâli) ehli'i*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmî*, Şerefî *ashâbi'l-hadîs*, *Nasîhatü ehli'l-hadîs*, *er-Rihle fi talebi'l-hadîs* ve *el-İcâze li'l-mechûl* isimli eserleri bu türe örnek verilebilir. Ayrıca sınırlı sayıda hadis usûlü konusuna temas eden Ebû Bekir Ahmed b. Hârûn el-Berdîcî'nin (ö. 301/ 914) *Kitâbu Ma'rifetü'l-muttasıl mine'l-hadîs ve'l-mürsel ve'l-maktû ve beyâni turuki's-sahîha'sı*, Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) telif ettiği günümüze ulaşan ilk müstakil hadis usûlü eseri sayılan *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'i*, Dârekutnî'ye (ö. 385/995) ait olan *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*'i, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve *el-Medhal ilâ ma'rifeti's-sahîh ve's-sakîm mine'l-ahbârî'l-merviyye* isimli telifleri, Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî'nin (ö. 409/1018) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fi esmâ'i'r-ricâl (fi esmâ'i nakaleti'l-hadîs)*, *Kitâbü'l-gavâmiz ve'l-mübhemât ile İzâhu'l-ışkâl fi'r-ruvât* adlı eserleri muhtelif zamanlarda Endülü's'te bilinmeye başlamıştır.¹³ Kaynaklarda aktarılan ve burada kısaca verilen bu bilgilerden hareketle Meşrik hadis ve hadis usûlü literatürüne ait önemli birçok eserin hicrî beşinci asra kadarki zaman diliminde Endülü's'e ulaştığı anlaşılmaktadır.

⁸ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/329.

⁹ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr*, 1/228-229.

¹⁰ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 2/244.

¹¹ İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr*, 1/253-254.

¹² İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr*, 1/248.

¹³ Endülü's'e intikal eden Meşrik hadis eserlerinin isimlerine ulaşmak için bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*; İbn Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbn Hayr*; Kurt, *Endülü's'de Hadis ve İbn Arabî*, 151-219; Acar, *Endülü's Hadisçiliği ve İbn Abdilber*, 31-47; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, *XI. Asırda Endülü's'te İlmî Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 137-145.

Endülüs bölgesinde hadis ilminin gelişimi, İslam dünyasındaki ilmî hareketliliğin önemli bir yansımasıdır. Doğu'dan Batı'ya uzanan ilmî akış, Endülüs'ün entelektüel atmosferini zenginleştirmiş ve bölgenin İslam dünyasındaki önemini artırmıştır. Doğu'dan gelen eserlerden haberdar olan Endülüslü âlimler, kendileri de eserler telif ederek hadis literatürünün gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

2. Endülüs Hadis Usûlü Literatürü

Endülüslü âlimlerin hadis usûlü ilmine yönelik kaleme aldıkları eserler, bölgedeki hadis edebiyatının şekillenmesini sağlamıştır. Endülüs kültür havzasında hadis usûlü meselelerine yönelik kaleme alınan kitaplardan bazıları usûlle ilgili sadece bir kavram ve meseleye odaklanırken bir kısmı birden çok hadis usûlü konusunu ele almaktadır. Muhtevası itibarıyla müstakil hadis usûlü eseri kabul edilebilecek bu türden teliflerle beraber doğrudan hadis usûlü eseri sayılmamasına rağmen mukaddimesinde veya içeriğinde usûlle ilgili bazı terim ve meselelere değinen hadis ilminde yahut muhtelif ilimlerde telif edilen eserler de bulunmaktadır. Hem doğrudan usûl konularına yer veren hem de muhtevasında usûle ilişkin meselelerin bahsedildiği bu eserlerin tamamı Endülüs hadis usûlü literatürünü, bölgede hadis usûlünde ele alınan temel meseleleri ve kavramlara yüklenen anlamları takip ve tespit açısından önemlidir. Bu kısımda söz konusu eserlerden kısaca bahsedilecektir.

Endülüslü âlimler tarafından hadis usulüyle doğrudan irtibatlı bir veya birden çok mevzuya dair kaleme alınan eserler arasında, Kâsım b. Muhammed el-Beyyânî'nin (ö. 276/889) *Haberu'l-vâhid*'i, Velîd b. Bekir el-Gamrî'nin (ö. 392/1001) *el-Vicâze fî tecvîzi'l-icâze*'si, İbn Futays el-Endelüsî'nin (ö. 402/1011) *el-Kelâm 'ale'l-icâze ve'l-münâvele*'si, İbnü'l-Faradî el-Kurtubî (ö. 403/1013) *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî'l-hadîs* ve *Kitâbü'l-elkâb* eserleri, Atıyye b. Saîd el-Endelüsî'nin (ö. 408/1017) *Sihhatü's-semâ'i*, Osmân b. Saîd ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Beyânü'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-münkâtı* adlı eseri, İbnü's-Sâbûnî el-Kurtubî'nin (ö. 446/1054) *Kitâb fî'l-münâvele ve'l-icâze*'si, İbn Abdilber en-Nemerî'ye (ö. 463/1071) ait olan *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî ve eş-Şevâhid fî isbâti haberî'l-vâhid* eserleri, İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin (ö. 521/1127) *Cüz' fîhi 'ilelü'l-hadîs*'i, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Haberu'l-vâhid*'i, Kâdî İyâz (ö. 544/1149) tarafından telif edilen *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, İbnü'n-Nefezi el-Gırnâtî'nin (ö. 557/1161) *el-A'lâm fî istîâbi'r-rivâye ani'l-eimmeti'l-a'lâm*'ı, İbn Ayyâd el-Endelüsî'nin (ö. 575/1180) *el-Kifâye fî merâtibi'r-*

rivâye adlı çalışması, İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'ye (ö. 582/1186) ait olan *el-Mu'tel fi'l-hadîs*, İbn Halfûn el-Endelüsî'nin (ö. 636/1239) *et-Takrîb fi ulûmi'l-hadîs ve şurâtihî ve sıfati ruvâtihî* eseri, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *Kasîde fi'stilâhi'l-hadîs*'i, İbn Ferah el-Lahmî el-İşbîlî'nin (ö. 699/1300) yazdığı *Manzûme fi mustalahi'l-hadîs* (*Garâmî Sahîh*), İbn Rüseyd es-Sebtî'nin (ö. 721/1321) *es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-em'an fi'l-muḥâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-muan'an*'ı ve İbn Liyûn el-Endelüsî'nin (ö. 750/1349) *Urcûze fi ilmi'l-hadîs ve el-İmdâd fi 'ulûmi'l-isnâd* adlı eseri bulunmaktadır.¹⁴

Yukarıda zikredilenlerle birlikte müstakil bir usûl eseri sayılmayan ancak mukaddimesinde veya eser içerisinde usûl-i hadis kavram ve konularını ele alan kitaplara örnek olarak şunlar verilebilir: İbn Battâl el-Kurtubî'nin (ö. 449/1057) *Şerhu'l-Sahîhi'l-Buhârî'si*, İbn Hazm el-Kurtubî'nin (ö. 456/1064) *Muhtasar fi ileli'l-hadîs*, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* ve *el-Muhallâ bi'l-âsâr fi şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihstisâr* adlı eserleri, İbn Abdilber en-Nemerî'nin *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* eserine yazdığı mukaddime, Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) *İhkâmü'l-füsûl fi ahkâmî'l-usûl*, *el-Minhâc fi tertîbi'l-hicâc*, *el-İşârât*, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l-Buhârî fi'l-Câmî'i's-sahîh*, *Risâle fi'l-hudûd* ve *el-Müntekâ* eserleri, Ebû Alî el-Gassânî'nin (ö. 498/1105) *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil* isimli eseri, İbnü's-Sîd el- *el-İnsâf fi't-tenbîh 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî'si*, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *el-Mesâlik fi şerhi Muvatta' Mâlik* adlı eserinin mukaddimesi ile

¹⁴ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/458; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fi târîhi ulemâ'i'l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008), 470, 484, 534-535; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd İbnü's-Sîd el-Batalıyevsî, *el-İnsâf fi't-tenbîh 'ale'l-me'ânî ve'l-esbâbi'lletî evceveti'l-ihlâf beyne'l-müslimîn fi ârâihim*, thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1407/1987), 155-189; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 7/81; İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, 1/403-404; 2/69, 92; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1373/1954), 3/1061; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 2/143-144; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2/135; Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselat*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1989), 1/510-511; 2/443-444; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed Ziriklî, *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-Arab ve'l-müstağribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâîyîn, 2002), 4/206; 5/171, 181; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2/654; Hüseyin b. Muhammed Şevvât, *el-Kâdî İyâz âlimü'l-Mağrib ve imâmü ehli'l-hadîs fi vaktihi* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1419/1999), 215-216; Telîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, 233-250; Wilhelm Ahlwardt, *Verzeichniss Der Arabischen Handschriften* (Die Handschriften- Verzeichnisse Der Königlichen Bibliothek Zu Berlin) (Berlin: A. Asher & Co., 1889), 2/40; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 134; Öztoprak, *Endülüste Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbîlî*; Ertaş, *İbn Halfûn ve Hadis ilmindeki Yeri*; Acar, *Endülüste Hadisçiliği ve İbn Abdilber*; Fehmi Çiçek, *Hadis Usûlü Literatüründe Manzûmeler ve Türkçe Manzûm Hadis Usûlü Çalışmaları* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 147-153.

Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini şerh ettiği *Ârizatü'l-ahvezî'si*, Kâdî İyâz'ın *Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr*'ı ve *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*'in mukaddimesi, İbn Hayr el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese'si*, İbnü'l-Harrât el-İşbîlî'nin *el-Ahkâmü'l-vüstâ'sı*, İbn Dihye el-Kelbî'nin (ö. 633/1235) *Edâ'ü mâ vecbe fî vaz'i'l-vazzâ'in fî Receb* isimli kitabı zikredilebilir.¹⁵

Söz konusu eserlerin isimlerinin burada zikredilmesinin sebebi Endülüs hadis usûlü literatürünü bir bütün olarak görmek ve bundan sonraki başlıklarda ele alınacak olan bu eserlerdeki Meşrik etkisini ve mezkûr teliflerin Meşrik hadis usûlü literatüründeki yansımalarını tespit etmektir.

3. Meşrik Hadis Usûlü Eserlerinin Endülüs Literatüründeki Tezahürleri

Meşrik literatürünün Endülüs'te tanınması bölgede telif edilen eserlerde kendini göstermiştir. Zira söz konusu kaynaklar, bir taraftan Endülüs'te oluşan literatürünün şekillenmesine katkı sağlarken diğer taraftan eserlerin içeriklerine de etki etmiştir. Endülüs hadis usûlü teliflerinin muhtevası incelendiğinde birçok meselede İslâm'ın doğusunda kaleme alınan kitaplara yapılan atıflar ve önemli hadis usûlü muhaddislerinin görüşlerinin Endülüs literatüründeki tezahürleri dikkate değerdir. Aslında Doğu hadis birikiminin Endülüs'e ulaşması hadis ilminde Endülüs bölgesine etkisini başlı başına göstermektedir. Ancak burada hadis usûlü özelinde Meşrik muhaddislerinin Endülüslü âlimler tarafından yazılan eserlerdeki tesiri spesifik birkaç örnek üzerinden gösterilecektir.

Meşrik hadis usûlünün Endülüs'teki etkisinin belirgin şekilde gözlemlendiği ilk müellif Dâni'dir (ö. 444/1053). Şöyle ki o, *Beyânü'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-münkâtı* adlı cüzünü kaleme alırken, Doğu'nun önde gelen hadis âlimlerinden Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inden geniş ölçüde faydalanmıştır. Dâni, eserinin bazı bölümlerinde Hâkim'in ifadelerini doğrudan aktarırken zaman zaman bu ifadelere eklemeler yaparak kendi düşüncelerini de sunmuştur.¹⁶

Endülüslü muhaddis Kâdî İyâz da kendinden önce Doğu'da telif edilen hadis

¹⁵ İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'i'l-Endelüs*, 1/458; el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, 484; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 2/143-144; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/181; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/654.

¹⁶ Hâkim ve Dâni'nin benzeştikleri ve ayrıştıkları hususlardaki örnekler için bk. Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dâni, *Cüz' fî ulûmi'l-hadîs fî beyâni'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-münkâtı*, nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl-i Süleymân (Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1427/2006), 1/6-7, 33-35, 48, 57, 60, 68, 97; Mustafa Taş, "Ebû Amr ed-Dâni'nin Hadis İlmindeki Yeri ve İlmu'l-Hadis Eseri", *İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, ed. M. Sait Uzundağ vd. (Ankara: Gece Kitaplığı, 2021), 8-25.

usûlû eserlerine müracaat edenlerden biridir. O, çeşitli meselelerde Râmhürmüzî (ö. 360/971), Hâkim en-Nîsâbûrî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) isimlerini açıkça zikrederek onlardan nakilde bulunmuştur. Onun Râmhürmüzî'nin ismine yer verdiği başlıklar; hadis ilminin ve hadis ehlinin, hadis talebesinin dikkat etmesi gereken adap, hadis talebinde samimi niyetin önemi, hadis semâının ne zaman müstehap olacağı, hadis alma çeşitleri ve rivâyet etme usûllerinden kitâbet, i'âm, vasiyyet ve bu yöntemlerde kullanılan lafızlar, takyîd, zapt ve semâının tahkiki, kitâbet ile takyîd, rivâyet ve lafzın gelişinin araştırılması, semâ için meclise katılmak, hadis yazımında meydana gelen yanlışları düzeltme yollarından hakk ve darb şeklindedir.¹⁷ Kâdî İyâz, hadis ilmini ve sünnetleri öğrenmenin önemi, hadis ilminin ve ehlinin üstünlükleri, hadis talebinde samimi niyetin önemi, hadis alma çeşitleri ve rivâyet etme yöntemlerinden münâvele, kitâbet ve hat (vicâde) ve bunlarda tercih edilen lafızlar, hadis okurken ve tahririnde isnâdı kaldırmak, hadis semâi için ne zaman meclise katılımı gerektiği gibi konularda ise Hâkim'den nakilde bulunmuştur.¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî'nin doğrudan *el-Kîfâye*'sine herhangi bir referansta bulunmayan Kâdî İyâz'ın *el-İlmâ*'nda hadis ilminin ve ehlinin üstünlükleri, hadis dinlemenin ne zaman müstehap olacağı, hadis alma ve rivâyet etme usûllerinden icâzet meselelerinde Hatîb'in görüşlerine işaret ettiğine rastlanmaktadır.¹⁹ Kâdî İyâz'ın yaptığı bu aktarımlara bakıldığında genellikle mezkûr muhaddislerin sözlerini doğrudan aktardığı veya bazen ifadelerini açıkladığı dikkat çekmektedir. Bu bilgiler, *el-İlmâ*'da kendinden önceki literatürden istifa edildiğini ve yer yer önceki usûl müelliflerinin görüşlerine referansta bulunulduğunu göstermektedir.

Endülüslü müelliflerden İbn Dihye'nin *Edâ'ü mâ vecbe fî vaz'i'l-vazzâ'in fî Receb* eserinde de bazı Meşrik muhaddislerine referanslar bulunmaktadır. Onun kendilerinden istifade ettiği usûl âlimleri arasında Hâkim en-Nîsâbûrî ve Hatîb el-Bağdâdî yer almaktadır. O, cerh ve ta'dil hakkında konuşup zayıf hadisi sahihten ayıranlardan bahsederken Hâkim'in *Ulûmü'l-hadîs* eserinin on sekizinci nevinde bu meselelere yer verdiğini vurgulamaktadır.²⁰ Hatîb'in eserine açıkça ismini

¹⁷ İyâz'ın Râmhürmüzî'den yaptığı nakiller için bk. Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî Kâdî İyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, thk. Ebû Hemmâm Muhammed b. Alî el-Beydânî (Medine: en-Neşru'l-Mütemeyyiz, 1437/2017), 103, 106-107, 116, 119, 124, 136, 145, 151, 161, 168, 189-190, 195, 211, 222, 237, 240, 248, 254, 275-277.

¹⁸ İyâz'ın Hâkim en-Nîsâbûrî'nin görüşlerine atıfta bulunduğu yerler için bk. Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 89, 92-93, 105, 137, 162, 164, 167, 197, 206, 269, 275, 307.

¹⁹ Kâdî İyâz'ın Hatîb el-Bağdâdî'ye referansta bulunduğu meseleler için bk. Kâdî İyâz, *el-İlmâ'*, 119, 144, 180, 185-186.

²⁰ Ebü'l-Hattâb Mecdüddîn Ömer b. Hasen İbn Dihye el-Kelbî, *Edâ'ü mâ vecbe min beyâni vaz'i'l-vazzâ'ine fî*

zikrederek atıf yapmamış ancak onda bulunan bir rivâyete yer vermiştir.²¹

Bir diğer Endülüs âlimi İbn Rüşeyd es-Sebtî ise *es-Senenü'l-ebyen* adlı kitabında semâ, vicâde, icâzet gibi rivâyet yöntemleri ve lafızları ile ilgili konularda Râmhürmüzî'nin,²² müsned haber, tedlîs ve muan'an meselelerinde Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin²³, muttasıl, münkatı, muan'an ve mürseli ele alırken İbnü's-Salâh'ın²⁴ görüşlerinden nakiller yapmıştır. O özellikle Hz. Peygamber'den rivâyet edilecek haberlerde hangi lafızların kullanılacağına dair hususlarda Râmhürmüzî'den uzun alıntılar yapmış ancak lafızların kullanımına ilişkin *el-Kifâye*'den delil getirerek Râmhürmüzî'nin görüşüne karşı çıkmıştır.²⁵ Hâkim'in *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis* eserinde tedlîs söz konusu olmayan mu'an'an rivâyetin muttasıl sayılacağına dair ifadelerine yer verip ardından onun sözlerinin kapalı kaldığını zira Hâkim'in burada muâsarâtın veya semâ'nın sabit olmasını kastettiğini belirtir. Çünkü İbn Rüşeyd'e göre muâsarâtı sahih olmayan kimseden gelen mu'an'an haber kabul edilemez ve bunun kayıt altına alınması gerekir. Ancak Hâkim sadece "râvîlerinin tedlîsten sakınmaları" sözüyle yetinerek bu durumu açıkça beyan etmemiştir. Esasında o Hâkim'in hadisin müsned olabilmesi için "aralarında semâ ihtimali olan bir yaşa sahip olmaları" kaydını düştüğünü zikreder ve onun kullandığı bu ifadenin hem likâ ile hem de muâsarâtla yetinileceği anlamlarına gelebileceğini açıklar.²⁶ İbn Rüşeyd mu'an'an haberle ilgili hususlarda İbnü's-Salâh'ın görüşlerine itiraz etmektedir. İbnü's-Salâh mu'anana muttasıl hükmü vermenin likâ ve onun zamanına yetişmek ile ancak mümkün olduğunu söylerken İbn Rüşeyd, ihtiyat açısından mutlak olarak likâ şartının yeterli olmadığını semâ'nın bulunmasının da şart olarak istenmesi gerektiğini kaydeder. Çünkü ona göre sahâbeden birileri ile görüştüğü halde onlardan hadis işitmeyen birçok tâbiîn vardır ve bu durum sonraki nesiller için de geçerliliğini korumaktadır.²⁷ İbn Rüşeyd'in yaptığı atıfların, onun sadece Meşrik hadis usûlü muhaddislerinin görüşlerini aynen alarak onlara müracaat etmek amacıyla değil, bazen onların yaklaşımlarını tenkit etmek bazen de karşı çıkacağı bir düşünceye yönelik delil

Receb, thk. Muhammed Züheyr es-Şâvîş, Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1419/1998), 17, 62.

²¹ İbn Dihye el-Kelbî, *Edâ'ü mâ vecbe*, 85.

²² Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Ömer el-Fihri es-Sebtî İbn Rüşeyd, *es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-em'an fi'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-mu'an'an*, thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Sâlim (Medine: Mektebetü'l-Gurabâ'i'l-Eseriyye, 1417/1996), 48, 73-74, 78-79, 81-82.

²³ İbn Rüşeyd, *es-Senenü'l-ebyen*, 57-58, 60, 91-92.

²⁴ İbn Rüşeyd, *es-Senenü'l-ebyen*, 44, 54.

²⁵ İbn Rüşeyd, *es-Senenü'l-ebyen*, 48-50.

²⁶ İbn Rüşeyd, *es-Senenü'l-ebyen*, 58.

²⁷ İbn Rüşeyd, *es-Senenü'l-ebyen*, 44, 54.

getirmek gayesiyle olduğu anlaşılmaktadır.

Doğu İslam dünyası hadis eserlerinin Endülüs'e ulaşması, hadis ilminin Endülüs bölgesinde yayılmasına olanak sağlamıştır. Endülüslü âlimler, bölgeye gelen bu eserler sayesinde kendi ilmî çalışmalarını daha sağlam temellere oturtarak Endülüs'te hadis ilmiyle ilgili telif faaliyetlerini artırmışlardır. Endülüs'te kaleme alınan hadis usûlüyle ilgili kaynaklarda, Doğu'dan gelen usûl eserleri önemli bir referans kaynağı olmuş ve Endülüs'te yeni hadis çalışmalarının yapılmasını teşvik etmiştir. Bu eserlerden etkilenen Endülüslü âlimler, kendi yorumlarını ve analizlerini içeren çalışmalar ortaya koymuş, böylece bölgedeki hadis literatürünü daha da zenginleştirmişlerdir.

4. Meşrik Hadis Usûlü Eserlerinde Görülen Endülüs Etkisi

Endülüs'te kaleme alınan eserlerin de Doğu literatüründe yansımaları görülmektedir. Özellikle hadis usûlünün temel kaynakları incelendiğinde birçok meselede Endülüslü âlimlere ve onların eserlerine yapılan atıflar dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu kısımda Doğu hadis usûlü literatüründe Endülüslü âlimlerden alıntılardıkları ve onları referans gösterdikleri konulara yer verilecektir.

Meşrik literatüründe ismine rastlanan çalışmalar arasında öncelikle Endülüs'te erken dönemlerde hadisleri alma ve nakletme yollarından biri olan icâzet meselesinde Ebü'l-Abbâs Velîd b. Bekir el-Gamrî'nin telif ettiği *el-Vicâze fî tecvîzi'l-icâze* eseri zikredilebilir. Özellikle Doğu bölgesi usûl âlimlerinin, icâzet ve i'lâm yöntemlerini ele alırken Gamrî'nin düşüncelerinden bahsettiği görülür. Bu muhaddisler bazen müellifin ismini açıkça zikrederken kimi zaman ise sadece esere referansta bulunmak suretiyle Gamrî'nin görüşlerine yer verirler. Örneğin *el-Kifâye*'sinde Hatîb el-Bağdâdî, münâvele ile rivâyet bahsinde Gamrî'nin adını açıkça "Ebü'l-Abbâs Velîd b. Bekir el-Endelüsî" şeklinde ifade ederek ona ait olan şu sözleri nakleder:

"Hadis âlimleri icâzetin ve onunla hükmün gerçekleşmesinin sıhhati hakkında icmâ ederken, icâzetle hadis naklederken kullanılacak ibarede ihtilafa düşmüşlerdir. Mâlik, 'Onda haddesenâ ve ahbarânâ lafızlarından dilediğini söyle.' derken bir başkası ise, 'Enbeenâ de, o Evzâî'nin görüşüdür. Bize bunun bir benzeri Şu'be'den de aktarılmıştır.' sözlerini kullanır."²⁸

Hatîb'in bu aktarımı, Gamrî'nin icâzet konusuna yönelik telifinden ve bu

²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî (Kahire: Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003), 2/309.

meseledeki yaklaşımlarından haberdar olduğunu ortaya koyar. İcâzet yönteminde Gamrî'nin görüşlerine yer veren muhaddislerden biri de İbnü's-Salâh'tır. O, Gamrî'nin *el-Vicâze fî'l-icâze* ismini taşıyan bir eserinin bulunduğunu belirtir ve “enbeenâ” lafzını icâzette kullananlar arasında Gamrî'nin ismini kaydeder.²⁹ Ayrıca İbnü's-Salâh'ın aktardığına göre Gamrî, icâzet veren şahsın icâzetini vereceği şeyi bilmesinin ve icâzet verilen kişinin ilim ehlinde olmasının icâzeti güzelleştireceği kanaatindeydi. Çünkü bu durum, duyulan bir ihtiyaca binaen ilim ehli için verilmiş bir kolaylık ve ruhsattır. Gamrî bazı kimselerin bu hususu abartarak icâzetin şartları arasında ilim vasfının varlığını eklediklerini söyler.³⁰ İbnü's-Salâh, hadis tahammül ve edâ yöntemlerinin altıncısı olarak ele aldığı i'lâmı, râvînin talebeye “Onu benden rivâyet et.” veya “Onu rivâyet etmene izin verdim.” ifadeleriyle yahut bu tür sözler söylemeksizin sadece “Bu hadis veya kitap falan kişiden işittiği veya naklettiği şeydir.” diyerek rivâyeti bildirmesi olarak tarif eder. Bunun gibi lafızlarla yapılan bir bildirimin hocadan hadisini ya da kitabını rivâyet etmeyi caiz kıldığını düşünen İbnü's-Salâh, Gamrî'nin de *el-Vicâze* eserinde bu yaklaşımı benimsediğini belirtir.³¹ Burada yer verilen bilgiler ışığında İbnü's-Salâh'ın birkaç meselede Gamrî'nin açıklamalarına yer verdiği ve onun kabul ettiği görüşün ne olduğunu kaydettiği belirtilmelidir.

Nevevî ve Süyûtî de İbnü's-Salâh'ın atıfta bulunduğu konularda Gamrî'nin görüşlerine yer verirler ancak Nevevî müellifin ismini açıkça söylemeden “*el-Vicâze* kitabının sahibi” şeklinde ondan bahsederken Süyûtî, “*el-Vicâze fî tecvîzi'l-icâze* müellifi Ebü'l-Abbâs Velîd b. Bekir el-Gamrî el-Mâlikî” diyerek eserin ve yazarının adını açıkça belirtir.³² Bununla beraber Süyûtî'nin münâvelesiz icâzette “haddesenâ” ve “ahberanâ” lafızlarının kullanımının câiz olduğu kanaatinin Gamrî tarafında Mâlik'e ve Medînelilere nisbet edildiğini nakleder.³³ Sehâvî ise, *Fethü'l-Muğîs* adlı kitabında Ebû Zer el-Herevî'nin hocası olarak kaydettiği Gamrî'nin *el-Vicâze fî sıhhati'l-kavli bi'l-icâze* ismine sahip bir eserinin bulunduğunu

²⁹ Ebû Amr Takıyyüddin eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, thk. Nûreddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 171.

³⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 164; Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyin Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh limâ 'utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh* (Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 1405/1984), 160; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, ed. Arafat Aydın, çev. Muhammed Enes Topgöl (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 2/846.

³¹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 175; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 2/874.

³² Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fî usûli'l-hadîs*, thk. Muhammed Osmân el-Haşî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 63; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 2/864.

³³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 2/862.

belirtir. O, bu telifinde Gamrî'nin "Bu şekliyle icâzet, bana göre semâdan daha hayırlı ve kuvvetlidir." dediğini aktarır.³⁴ Ayrıca o, i'lâma cevaz verenler arasında da Velîd el-Gamrî'yi zikreder.³⁵ Sehâvî bir yerde Gamrî'den "el-Vicâze sahibi" diye bahsederken başka bir yerde onun ismini "el-Velîd b. Bekir b. Mahled b. Ebî Ziyâd el-Gamrî el-Endelüsî el-Mâlikî" şeklinde açıkça ve uzun haliyle kaydeder.³⁶

Meşrik hadis usûlü literatüründe kendisine sıkça atıf yapılan Endülüslü âlimlerden biri de Osmân b. Saîd ed-Dânî'dir. Örneğin İbnü's-Salâh *Ulûmü'l-hadîs*'inde Dâni'nin eserine ve onun görüşlerine müracaat etmektedir. Zira o, başka bir tarikten muttasıl olduğu açıkça ortaya çıkmadığı müddetçe muan'an isnadın mürsel ve münkatı gibi değerlendirilmesi gerektiğini savunanlardan söz ederken, Dâni'nin bu türden haberlerin -an'ane ile nakleden kişinin tedlîs yapmaması ve nakilde bulunduğu kişi ile görüşme (likâ) ihtimallerinin bulunması koşuluyla- muttasıl sayılmasının sahih görüş olduğuna dair nakil ehlinin icmânının bulunduğunu iddia ettiğini kaydeder. Bununla birlikte o, Dâni'nin bu özellikleri taşıyan bir rivâyeti muttasıl kabul etmesini talebenin hocadan rivâyetinin bilinmesi şartına bağladığını vurgular.³⁷

İbnü's-Salâh'ın *Ulûmü'l-hadîs*'ini ihtisâr eden Bedreddîn İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) *el-Menhelü'l-revî fî 'ulûmü'l-hadîs*'ine nebevî eserinde³⁸ ve yine *Ulûmü'l-hadîs*'in muhtasarlarından Sirâcüddîn İbnü'l-Mülakkın'e ait (ö. 804/1401) *el-Muknî' fî 'Ulûmü'l-hadîs*'te, Nevevî'nin, *Sahîh-i Müslim şerhi el-Minhâc*'ında ve Bürhânüddîn el-Ebnâsî'nin (ö. 802/1400) *eş-Şeze'l-feyyâh*³⁹ kitabında Dâni'ye yapılan referanslara rastlanır.⁴⁰ Sehâvî ise (ö. 902/1497) *Fethü'l-muğîs*'te Dâni'nin muan'an isnad hakkındaki yaklaşımlarına yer vermiştir. Muan'an senedde râvînin kendisinden rivâyet ettiği kişiden hadis rivâyet etmekle tanınması koşulunu benimseyenler arasında Dâni'nin ismini de belirten Sehâvî, bu meseleyi öncelikle İbnü's-Salâh'a nispetle nakletmiş fakat sonrasında, aktardığı bu konuyu aslında Zerkeşî vasıtasıyla Dâni'den aldığını beyan etmiştir. Bunun yanı sıra Sehâvî, hadis

³⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrahmân b. Muhammed Sehâvî, *Fethü'l-muğîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs li'l-Irâkî*, thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdîrahmân el-Hudayr, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd Âl-i Füheyd (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1426-2005), 2/391-392.

³⁵ Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, 2/513.

³⁶ Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, 2/494.

³⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 61, 65-66; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/456.

³⁸ Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm İbn Cemâa, *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari 'Ulûmü'l-hadîs*'ine nebevî, thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 48.

³⁹ Burhanüddîn el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*, thk. Salâh Fethî Helel (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998), 160.

⁴⁰ Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Mısırî İbnü'l-Mülakkın, *el-Muknî' fî Ulûmü'l-hadîs*, thk. Abdullâh b. Yûsuf el-Cedî (Riyad: Dâru Fevvâz, 1413/1992), 148.

râvîsinin kendisinden rivâyet ettiği kişiye erişmesinin kesin olarak bilinmesinin de Dâni'nin şartları arasında yer aldığını söyler.⁴¹ Ayrıca o, farklı yerlerde de Dâni'nin görüşlerine değinir.⁴² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*'de muan'an isnad meselesini ele alırken Dâni'nin kitabından alıntılar yaparak muan'anın şartlarına dair bilgi verir.⁴³ Benzer şekilde muan'an konusunda *Tavzihu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr* adlı kitabında Dâni'den istifade eden Emîr es-San'anî (ö. 1182/1768), Süyûtî'den farklı olarak müsned ve muttasıl arasındaki farkları anlatırken Dâni'ye referansta bulunur.⁴⁴

Dâni'nin görüşlerine eserlerinde yer veren diğer Meşrik muhaddisleri Bedreddîn ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ve İbn Hacer'dir. Zerkeşî *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh* adlı eserinin yedinci nev'inde mevkûf meselesini işlerken Dâni'den alıntılar yapar. Onun aktardığına göre Dâni, bir haberin senedinin sahâbede nihayete ermesi durumunda hadis ehlinin -sahâbenin söylediği sözün tevkîfi olma ihtimaline binaen- bu hadisi müsned kabul ettiğini örneklerle açıklar.⁴⁵ Buna ek olarak Zerkeşî'nin Dâni'ye atıf yaptığı konular içerisinde muttasıl ve merfû olarak nakledilen hadisin müsned sayılması, maktû', muan'an ve mürsel yer almaktadır.⁴⁶ Zerkeşî bu kısımlarda "Ebû Amr Osmân b. Saîd el-Mukri'i", "Ebû Amr ed-Dâni" veya sadece nisbesiyle "Dâni" şeklinde müellifin ismini açıkça belirtir.⁴⁷ Ancak Dâni'nin hadis usûlü mevzularını incelediği eserinin adını zikretmeyen Zerkeşî, bir yerde Dâni'nin ulûmü'l-hadise dair bir cüzünün varlığına işaret ederken başka bir yerde aynı kitabı "rusûmü'l-hadisi bir araya getiren cüz" olarak kayıt altına alır.⁴⁸ İbn Hacer de *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*'nda Zerkeşî'nin bahsettiği konuların hepsinde Dâni'ye yer verir.⁴⁹

Zerkeşî ve İbn Hacer, İbni's-Salâh'ın, Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rîfetü ulûmi'l-hadîs* eserine vâkıf olmasına rağmen doğrudan Hâkim'i değil de Hâkim'in eserinden istifade eden Dâni'ye atıfta bulunmasına dikkat çekerler. Bununla ilgili İbn Hacer, "Dâni bu eserindekileri Hâkim'den almıştır. Hâkim hadis

⁴¹ Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, 1/290.

⁴² Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, 1/226.

⁴³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî* - *Hadis Usûlü*-, 1/456, 458.

⁴⁴ Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm Emîr es-San'anî, *Tavzihu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*, thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011), 2/122.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır Zerkeşî, *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc (Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998), 1/413.

⁴⁶ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/408, 425, 445; 2/23.

⁴⁷ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/408, 413, 425, 445; 2/23.

⁴⁸ Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/408; 2/23.

⁴⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rabî b. Hâdî Umeyr (Medine, 1404/1984), 1/507, 583.

imamlarından olduğu ve hadis ilimlerine dair kitap kaleme aldığı için Dâni'nin ondan nakilde bulunmasının daha evlâ oluşunda şüphe yoktur. İbnü's-Salâh da Hâkim'in bu eserinden çok sayıda nakilde bulunmuştur. Fakat asıl şaşılacak şey İbnü's-Salâh'ın Hâkim yerine nasıl Dâni'den alıntı yaptığıdır.” der.⁵⁰ Dâni'nin hadis ilimleri hakkındaki cüzünü *Behcetü'l-müntefi* ismiyle şerh eden Ebû Ubeyde bu durumu “Dâni'nin ibareleri Hâkim ve Kâbisî'nin sözlerinden mürekkeptir. Dolayısıyla sadece onlardan birinin görüşleri yoktur. Bu sebeple İbnü's-Salâh ondan nakilde bulunmuştur.” sözleriyle izah eder. Ayrıca o, İbnü's-Salâh'ın Hâkim'den birçok meselede aktarım yapmasıyla beraber Dâni'den aldığı ibarelerin doğrudan Dâni'den olduğunu çünkü Dâni'nin o konularda (doğrudan Hâkim'in görüşlerini nakletmekle yetinmeyip) kendi tasarruflarına da yer verdiğini, dolayısıyla İbnü's-Salâh'ın bu alıntılardaki amacının Hâkim'in konuya ilişkin görüşleri olmadığını olmayıp bu nedenle de Dâni'den o hususları naklettiğini belirtir.⁵¹

Endülüslü muhaddislerden İbn Abdilber de Meşrik hadis âlimlerinin eserlerinde ismine çokça rastlananlar arasında yer alır. Kendisinden sonra telif edilen hadis usûlü kaynaklarının hemen hepsinde İbn Abdilber'e yönelik referansların bulunduğu söylenebilir. Ondan çokça alıntı yapan ve bazen onun görüşlerine başvuran âlimlerin başında İbnü's-Salâh zikredilebilir. O, müsned meselesini ele alırken İbn Abdilber'in “Özellikle Hz. Peygamber'e ref' edilen haberlerdir.” şeklindeki müsned tanımını ve müsnedin bazen muttasıl kimi zaman da münkatı olarak geleceğine dair sözleri ile bu konuda verdiği örnekleri kaydeder. Buna ilaveten mürsel, münkatı, muan'an, muen'en hadislerle ilgili İbn Abdilber'in düşüncelerinden bahseden İbnü's-Salâh, hadislerin mana ile nakledilmesi konusunda İbn Abdilber'in râvînin hadisin anlamını bozacak durumları bilmesi şartına yönelik öne çıkardığı noktaları belirtir. Ayrıca o, icâzet yöntemi, sahâbenin kimliği, kendisinden sadece bir kişinin rivâyet ettiği sahâbe, tâbiîn veya onlardan sonra gelen râvîlerin bilinmesi, isim, künye ve nisbe ile ilgili hususlarda İbn Abdilber'den alıntılar yapmaktadır.⁵²

İbn Hacer, hadislerde az kullanılmasına dayalı olarak anlamı kapalı kalan garîb

⁵⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*, 1/583.

⁵¹ Dâni, *Cüz' fî ulûmi'l-hadîs*, 40; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âlî Selmân, *Behcetü'l-müntefi' şerhu Cüz fî ulûmi'l-hadîs fî beyâni'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-münkatı* (Dâru'l-Eseriyye, 1428), 201.

⁵² İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 43, 53, 55, 58, 61-62, 65, 81, 105-106, 164, 191, 292, 299, 301, 312, 321-322, 329, 334-335, 337, 370, 386; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl (Riyad: Dâru'l-Meymân, 1434/2013), 124, 136-137, 147, 149, 191, 275, 299, 326; İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni'*, 239, 341, 655.

lafızlar meselesinde İbn Abdilber'e atıfta bulunur.⁵³ Bir diğer Meşrikli âlim Süyûtî de *Tedribü'r-râvî* isimli kitabında İbn Abdilber'in *Temhîd ve el-Câmi'u beyâni'l-ilm* eserleri başta olmak üzere onun kaleme aldığı çalışmalardan aktarımlar yapar. Süyûtî, sahih, hasen, müsned, mevkûf, mürsel, münkatı, mu'dal, tedlîs, münker, muallel, muztarib, rivâyetinin kabulü için râvîlerin sahip olması istenen özellikler, hadisleri alma ve nakletme yolları, hadislerin yazılması, hadis talebesinden dikkat etmesi beklenen davranışlar, âlî ve nâzil isnad, mütevâtir, meşhûr, hadiste nâsih ve mensûh, sahâbe ve tâbiûn bilgisi, kardeş râvîler, kendisinden tek kişinin rivâyet ettiği râvîler, müfredât, isim, künye, lakap ve nisbeler, mübhemât gibi mevzularda İbn Abdilber'in görüşlerine yer verir.⁵⁴

Doğu İslam dünyasında kaleme alınan hadis usûlü kaynaklarında referans gösterilen Batılı âlimlerden önemli bir diğer isim de Kâdî İyâz'dır. Nitekim İyâz'ın *el-İlmâ'* isimindeki hadis usûlü eseri ile diğer teliflerinde kayıt altına aldığı görüşlerine Doğu usûl edebiyatında sıkça rastlanmaktadır. Ona referansta bulunan Meşrik muhaddisleri bazen onun konuya ilişkin sözlerini aktarmalarına karşın bazı noktalarda İyâz'ı tenkit ederek onun yaklaşımlarına karşı çıkmışlardır. İyâz'ın görüşlerinin Meşrik hadis usûlü literatüründeki izinin öncelikle takip edileceği âlim İbnü's-Salâh'tır. Şöyle ki onun eserinin birçok yerinde ya doğrudan İyâz'ın ismini belirterek veyahut ismini açıkça zikretmeksizin sadece onun düşüncelerine yer vererek İyâz'a referansta bulunduğu dikkat çekmektedir.⁵⁵ Bununla beraber İyâz'ı "yaşadığı dönemde Mağrib'in faziletli kimselerinden" sözleriyle öven İbnü's-Salâh, İyâz'ın hadis usûlü kapsamında değerlendirilen *el-İlmâ'* kitabının ismini kaydetmemiştir.⁵⁶ İbnü's-Salâh, küçük çocuğun semânın sahih olma zamanı, hadis tahammül ve edâ yollarından semâ ile icâzet, hadislerin yazıyla kayıt altına alınması, yazımda gerçekleşen hatalar karşısında yapılması gereken işlemler ve hadislerin mânen rivâyeti gibi konularda İyâz'dan alıntılar yapmaktadır. Bu meselelerde bazen İyâz'ın görüşlerine katılan İbnü's-Salâh'ın kimi zaman ona itirazları görülmektedir. İbnü's-Salâh'ın İyâz'dan farklı düşünceye sahip olduğu meselelerden biri, hadis nakletme metotlarında semâda kullanılan lafızlarla ilgili İyâz'ın sözleridir. Zira İyâz, semâ yönteminde

⁵³ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*, thk. Nûreddin İtr (Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 1432/2011), 95.

⁵⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/35, 124, 126, 142, 176, 330, 372-374, 394-396, 408, 414-416, 442, 452, 456, 462, 478, 488, 490, 512, 548-552, 554, 576, 654, 676, 686-692, 710; 2/848, 888-892, 910, 1034, 1054, 1072, 1098, 1128, 1134, 1168, 1180, 1196, 1200, 1206, 1212, 1234, 1256-1264, 1292, 1304, 1326-1332, 1346, 1426, 1432, 1444, 1454, 1458, 1468, 1488, 1502.

⁵⁵ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 130, 132, 142, 147, 161, 201, 237-238, 355, 357, 364.

⁵⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 130, 132.

“haddesenâ, ahbaranâ, enbeenâ, semi'tü fülânen yekûl, kâle lenâ fülân, zekera lenâ fülân” lafızlarının kullanılmasına yönelik herhangi bir görüş ayrılığının bulunmadığını söylerken İbnü's-Salâh, bunun tartışmaya açık bir durum olduğunu vurgular. Çünkü o, hocadan doğrudan işitilmeyen hadislerin naklinde tercih edilen lafızların ondan doğrudan işitilmesi durumunda (semâda) kullanılmasının karışıklığa yol açacağı kanaatindedir.⁵⁷

İbnü's-Salâh, hadis öğrenme ve rivâyet etmeye başlama yaşı hakkında çeşitli yaklaşımlardan bahsederken Râmhürmüzî ve İyâz arasındaki görüş farklılığına işaret ederek İyâz'ın Râmhürmüzî'ye itiraz ettiği hususlarda Râmhürmüzî'nin sözlerini tevîl etmeye çalışır.⁵⁸ Ayrıca o, asıl nüshada yer almayan şerhe ve bir hataya, rivâyet ya da nüsha farklılıklarına tenbih vb. durumların hâşiyelerde tahrir edilmesi meselesinde de İyâz'dan farklı düşünmektedir. İyâz, herhangi bir karışıklığın ortaya çıkmaması ve yazılanların asıl nüshadan zannedilmemesi amacıyla tahrir çizginin çekilmeyeceği yaklaşımını benimsemişken İbnü's-Salâh bu noktada onu tenkit ederek, bahsi geçen durumlarda tahririnin daha güzel bir uygulama olduğunu, çünkü tahririnin gayesinin de karışıklığın önüne geçmek olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

İbnü's-Salâh sonrası Meşrik'te telif edilen hadis usûlü kaynaklarında da Kâdî İyâz'a atıflar mevcuttur. Bunlardan *Ulûmü'l-hadîs* etrafında yapılan çalışmalarda İbnü's-Salâh'la aynı konularda İyâz'ın görüşleri aktarılmaktadır. Ancak İbn Hacer ve Süyûtî, İbnü's-Salâh'tan farklı olarak İyâz'ın *el-İlmâ*'nın açıkça ismini kaydederek.⁶⁰ Ayrıca Süyûtî, İbnü's-Salâh'ın İyâz'a atıfta bulunduğu meseleler dışında sahih, küçüğün semâının makbul sayılacağı en alt yaş sınırı, hadis tahammül ve edâsına ilişkin konular, hadislerin yazımı ve mana ile rivâyeti, muhaddisten dikkat etmesi beklenen adaba dair davranışlar, sahâbe, mü'telif, muhtelif ve müteşâbih gibi bahislerde İyâz'ın sözlerinden aktarımlar yapar. Süyûtî eserinde burada zikredilen usûl-i hadis konularını ele alırken çeşitli yaklaşımları kaydettiği kısımlarda İyâz'ın görüşlerine de yer vermekte, bazı meselelerde ise İyâz'ın diğer âlimlerden ayrıştığı noktalara işaret etmektedir.⁶¹

⁵⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 132-133; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 207; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 2/774-776.

⁵⁸ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 236-238; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, 243; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 2/998-1000.

⁵⁹ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 196.

⁶⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 34; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/88; 2/840.

⁶¹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/186, 190, 252; 2/770, 774, 792, 798, 810, 818, 824, 834, 840, 846, 850, 856, 862, 864-866, 874-876, 884, 888, 894-896, 900, 910-916, 954, 964, 996-998, 1196-1198, 1376, 1380-1382, 1386, 1414.

Bir diğer Doğu bölgesi âlimi Zerkeşî ise şeyhin okuduğunu ezberlememesi durumunda semâin sahih olup olmamasına dair İbnü's-Salâh'ın Kâdî İyâz'dan alıntı yaptığını ve çoğunluk tarafından bu tür bir semâin İyâz'ın belirttiği gibi makbul sayıldığını ifade eder.⁶²

Buraya kadar ismi geçenler dışında Meşrik hadis usûlü literatüründe kendisine atıflar bulunan başka Endülüslü âlimler de mevcuttur. Ancak önceki zikredilen müelliflere nispetle isimlerine Doğu hadis usûlü edebiyatında daha az tesadüf edilen bu âlimlere de kısaca değinilecektir. Söz konusu âlimlerden biri İbn Hazm'dır. Şöyle ki İbnü's-Salâh, Buhârî'nin ta'liklerine ilişkin meselelerde İbn Hazm'ın iddiasına yer verir ancak onun görüşlerine karşı çıkarak hatalı olduğunu söyler.⁶³ Süyûtî ise İbn Hazm'ın haber-i vâhidin kesinlik bildirmesi düşüncesine aykırı olarak sika râvîlerin yanılma olasılıklarının bulunduğu görüşünü Dâvûd ez-Zâhirî'den (ö. 270/884) aldığını belirtir. Ayrıca o, sahih hadis konusunda İbn Hazm'ın kabul ettiği en sahih isnâdı kaydederken İbn Hazm'ın *Muvatta'* ile ilgili sözlerini de aktarmıştır.⁶⁴ Bunlara ilaveten Süyûtî, İbn Hazm tarafından hadis alma ve nakletme yollarından icâzete cevâz verilmeyerek bid'at kabul edildiğine dikkat çekerken onun mütevâtir, âlî ve nâzil isnâd meselelerindeki yaklaşımlarını da nakleder.⁶⁵

İbnü's-Salâh, İbn Hacer ve Süyûtî gibi meşhur muhaddislerin telifleri başta olmak üzere çeşitli Doğu hadis usûlü eserlerinde referans gösterilenlerden biri de Ebû'l-Velîd el-Bâcî'dir.⁶⁶ Aynı şekilde İbnü's-Salâh ve Süyûtî'nin eserlerinde özellikle isim ve nisbelerle ilgili konularda Gassânî'nin ismine rastlanmaktadır.⁶⁷ Endülüs ulemâsından İbn Hayr'da burada zikredilmesi gerekenler arasındadır. Şöyle ki, onun hakkında *Tedribü'r-râvî*'de aktarılan veriler, muhtelif âlimlerin onun yaklaşımlarından bahsettiğine işaret eder. Mesela Süyûtî, "Kim benim adıma yalan söylerse ..." rivâyetine dayanarak herhangi bir kişinin beraberinde bulunmayan hadisi Hz. Peygamber'den nakletmesinin doğru olmadığına dair ittifakın varlığını İbn Hazm'dan nakille aktarır. Sonrasında ise bu meselede Irâkî'nin İbn Hayr'ı eleştirmedeğini ancak Zerkeşî'nin ise görüş birliğini bulunduğunu savunması sebebiyle İbn Hayr'ı tenkit ettiğini ve Zerkeşî'nin ondan "ilmiye tanınan bir kişi değildir" diyerek söz ettiğini belirtir. Zira Zerkeşî'ye göre

⁶² Zerkeşî, *en-Nüket*, 2/488.

⁶³ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 67; İbn Kesîr, *İhtisâru 'Ulûmü'l-hadîs*, 109.

⁶⁴ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî - Hadis Usûlü*-, 1/142, 158, 216, 218.

⁶⁵ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî - Hadis Usûlü*-, 2/818, 1062, 1098, 1132.

⁶⁶ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 151, 393; İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 79; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî - Hadis Usûlü*-, 1/142; 2/818.

⁶⁷ İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, 346, 349, 363, 372; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî - Hadis Usûlü*-, 1/252; 2/896, 1408.

bu durum muhaddislerin bir kısmı tarafından nakledildiği için icmâdan uzaktır.⁶⁸ Süyûtî, İbn Hayr'ın icâzet hususundaki görüşlerine de yer verir.⁶⁹

İbn Hacer, Süyûtî ve Sehâvî, Endülüslü âlimlerden Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'ye de bazı konularda atıfta bulunurlar.⁷⁰ İbn Hacer âhâd haber türlerinden azîz konusunda “bir hadisin sıhhati için en az iki râvîsinin bulunması şartını” İbnü'l-Arabî'nin Buhârî'ye nispet ettiğini söyleyerek onun bu konudaki argümanına yönelik itirazlarını ele alır. İbnü'l-Arabî'yi tenkit edenler içerisinde Endülüslü âlimlerden İbn Rüşeyd'den de bahseden İbn Hacer, İbn Rüşeyd'e göre İbnü'l-Arabî'nin iddiasının batıl olduğunu vurgular.⁷¹ Bunlar dışında Süyûtî, mübhemât mevzusunda İbn Dihye'ye, sahih, hasen, rivâyeti kabul edilecek râvîlerin özellikleri gibi meselelerde İbn Rüşeyd'e referansta bulunurken Zerkeşî ise müsned konusunda İbn Halfûn'un görüşlerini aktarmıştır.⁷²

Yukarıdaki kısımda Meşrik hadis usûlü eserlerinde Endülüs ulemasının hadis usûlü meselelerine ilişkin söz ve yaklaşımlarına yapılan atıflar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan bu veriler bir taraftan Meşrik muhaddislerinin Endülüs'te telif edilen hadis ve hadis usûlüyle ilgili eserlere vâkıf olduklarını gösterirken diğer yandan Endülüs literatürünün Doğu kaynaklarına etkisine de ışık tutmaktadır.

Tespit edilen bilgiler göstermektedir ki, İslam dünyasının doğusunda yazılan hadis ve hadis usûlü edebiyatı, Endülüs'e taşınarak oradaki literatürün şekillenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Buna karşılık Endülüs'te kaleme alınan eserlerin de Doğu literatüründeki yansımaları dikkate değerdir. Özellikle hadis usûlünün temel kaynakları incelendiğinde, birçok meselede Endülüslü âlimlere ve onların eserlerine yapılan atıflar dikkat çekmektedir. Sonuç olarak, Endülüs'teki hadis usûlü literatürü Meşrik'te kaleme alınan eserlerde önemli bir etkiye sahiptir. Bu etki, sadece Endülüslü âlimlerin görüşlerinin alınmasıyla sınırlı kalmayıp, onların eserlerinin ve düşüncelerinin Doğu literatüründeki yansımalarıyla da kendini göstermektedir.

⁶⁸ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/306-308.

⁶⁹ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 2/826.

⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 44; Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, 1/226; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/388, 648; 2/1232, 1302.

⁷¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 44.

⁷² Süyûtî, *Tedribü'r-râvî -Hadis Usûlü-*, 1/134, 312, 340, 710, 734; 2/1442; Zerkeşî, *en-Nüket*, 1/408.

Sonuç

Endülüs bölgesinin İslam dünyası ile tanışması ve hadis ilminin bölgeye girişi, Doğu ve Batı arasında gerçekleştirilen ilmî etkileşimin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Hadis ilminin Endülüs'e rihleler ve hac seyahatleri yoluyla taşınması bölgedeki hadis çalışmalarının hızla gelişmesine yol açmış ve Endülüs'ü zengin bir hadis literatürü ile donatmıştır. Doğu İslam dünyasında kaleme alınan hadis eserleri Endülüs'te büyük bir ilgi görmüş ve bu eserler, Endülüslü âlimlerin hadis ilmi üzerindeki çalışmalarını derinleştirmelerine ve bu birikimi kendi yorumlarıyla zenginleştirmesine olanak tanımıştır.

Endülüslü âlimler muhtelif alanlarda kaleme alınan birçok eserde hadis usûlü meselelerine değindikleri gibi aynı zamanda hadis usûlü meselelerini içeren müstakil metinler de telif etmişlerdir. Bu eserlerde Meşrik bölgesi hadis usûlü âlimlerinin eserlerinden istifade ettikleri ve çeşitli meselelerde kendilerinden önceki literatüre referansta bulundukları görülmektedir. Bu bazen muhaddislerin görüşlerini aynen aktarmak şeklinde gerçekleşirken bazı yerlerde onların sözlerini açıklamak, kimi zaman ise onları eleştirerek farklı görüşte olduklarını bildirmek suretiyle olmuştur.

Doğu hadis eserlerinin Endülüs'e aktarılması, sadece Endülüs literatürünün zenginleşmesine değil, aynı zamanda Endülüs'teki hadis usûlü eserlerinin de Doğu literatüründe kendine yer bulmasına yol açmıştır. Zira Endülüs'te kaleme alınan hadis usûlü eserlerinin Doğu literatüründe önemli yansımaları olmuştur. Özellikle hadis usulünün temel kaynakların, Endülüslü âlimlere ve eserlerine yapılan atıfların sıklığı dikkat çekmektedir. Velî b. Bekir el-Gamrî, Osmân b. Saîd ed-Dânî, Ebû'l-Velîd el-Bâcî, İbn Abdilber, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Kâdî İyâz gibi önemli Endülüslü âlimlerin, icâzet, i'lam ve mu'anan isanad gibi konulardaki görüşleri, Doğu muhaddisleri tarafından sıkça referans alınmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, İbnü's-Salâh, Nevevî, Süyûtî, Sehâvî ve İbn Hacer gibi Doğulu muhaddislerin, Endülüslü âlimlerin görüşlerine sıkça atıf yapmaları, bu âlimlerin Doğu literatüründeki etkilerini açıkça göstermektedir. Sonuç olarak, Endülüs'te telif edilen hadis usûlü eserlerinin, Doğu hadis usûlü literatürüne katkı sağladığı söylenebilir. Ayrıca Endülüs ve Doğu bölgeleri arasındaki hadis usûlü etkileşimleri, iki bölge arasındaki ilmî akışın ve kültürel alışverişin canlılığını vurgulamaktadır. Endülüs'teki hadis literatürü, Doğu'nun etkilerini yansıttığı gibi, Endülüs'ten çıkan eserlerin de Doğu literatüründeki yansımaları, bu etkileşimin ne denli derin ve geniş çaplı olduğunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça | References

- Abdelâ, Nâzım İbrâhîm Kerîm Muhammed. “el-Muhaddis Bakî b. Mahled ve eseruhu'l-ilmî fi'l-Endelüs '201-276/816-889'”. *Mecelletü Câmîati'l-Enbâr li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye* 1 (2020), 298-336.
- Acar, Yusuf. *Endülüis Hadisçiliği ve İbn Abdilber*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin. *XI. Asırda Endülüis'te İlmî Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Ahlwardt, Wilhelm. *Verzeichniss Der Arabischen Handschriften (Die Handschriften- Verzeichnisse Der Königlischen Bibliothek Zu Berlin)*. 10 Cilt. Berlin: A. Asher & Co., 1889.
- Akgün, Hüseyin. *Mağribli Muhaddis İbnü'l-Kattân'ın Hadis Anlayışı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2004.
- Akmaluddin, Muhammed. “Developments of Hadith Riwaya in al-Andalus (2nd- 3rd Centuries of Hijriyya)”. *Ulumuna* 21/2 (2017), 228-252.
- Akmaluddin, Muhammed. “The Epistemology of Sharh Hadith al-Andalus in the Second to the Third Century: A Book Study of Tafsîr Gharîb al-Muwatta by 'Abd al-Malik bin Habîb”. *Jurnal Ushuluddin* 26/2 (2018), 113-129.
- Âlû Selmân, Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. *Behcetü'l-müntefî' şerhu Cüz fi ulûmi'l-hadîs fi beyânî'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-münkâtı*. Dâru'l-Eseriyye, Amman., 1428.
- Başaran, Selman. *İbn Hazm ve Hadisteki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1977.
- Başaran, Selman. “İbn Hazm'a Göre Hadis Rivayetinde 'Mechûl'”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2/2 (1987), 9-18.
- Boz, Sümeyye. *Muâviye b. Sâlih'in Hayatı ve Hadisçiliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bû Fâtih et-Tayyib. *Ârâu İbni'l-Arabî ve ihtiyârâtühü fi ilmi'l-hadîs ve eseruha'l-fikhî min hilâli kitâbihî “el-Mesâlik fi şerhi Muvatta'ı İmâm Mâlik”*. Câmîatü Vehrân Külliyyetü'l-İlmî'l-İnsâniyye ve'l-Hadâratî'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. “Endülüis'te Rey-Hadis Mücadelesi”. *İslâmiyât* 3 (2004), 59-74.
- Çiçek, Fehmi. “Ahmed b. Ferah el-İşbîlî'nin (ö. 699/1300) 'Garâmî Sahîh' Adlı Manzûmesinin Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 355-382.
- Çiçek, Fehmi. *Hadis Usûlü Literatüründe Manzûmeler ve Türkçe Manzûm Hadis Usûlü Çalışmaları*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b Yahyâ el-Endelüsî. *Buğyetü'l-mültemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelüs*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *Cüz' fi ulûmi'l-hadîs fi beyânî'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-münkâtı*. nşr. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan Âl-i Süleymân. Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 2. Basım, 1427/2006.
- Ebnâsî, Burhanüddîn el-. *eş-Şeze'l-feyyâh min 'Ulûmi İbni's-Salâh*. thk. Salâh Fethî Helel. Riyad:

Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998.

Emîr es-San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm. *Tavzihu'l-efkâr li-me'ânî Tenkîhi'l-enzâr*. thk. Muhammed Muhibbuddin Ebû Zeyd. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011.

Ermiş, Fatime. *Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî'nin Hayatı ve Hadîşçiliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Ertas, Hikmetullah. *İbn Halfûn ve Hadis İlmindeki Yeri*. Ankara: Gece Akademi, 2018.

Fierro, Isabel. "The Introduction of Hadith in al-Andalus (2nd/8th-3rd/9th centuries)". *Der Islam* 66/1 (1989), 68-93.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî. *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003.

Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr el-. *Cezvetü'l-muktebis fî târîhi ulemâi'l-Endelüs*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.

Huseysin, Abdülhâdî el-. "Mağrib ve Endülüs'e Hadis'in Girişi". çev. Murat Gökalp. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2005), 107-138.

İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. Hüseyin. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ 'utlika ve uğlika min Mukaddimeti İbni's-Salâh*. Beyrut: Dâru'l-Hadîs, 2. Basım, 1405/1984.

İbn Beşkuvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik el-Endelüsî. *es-Sıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs ve ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve udebâihim*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2010.

İbn Cemâa, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm. *el-Menhelü'r-revî fî muhtasari 'Ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. thk. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.

İbn Dihye el-Kelbî, Ebû'l-Hattâb Mecdüddîn Ömer b. Hasen. *Edâ'ü mâ vecebe min beyâni vaz'î'l-vazzâ'ine fî Receb*. thk. Muhammed Züheyr es-Şâvîş, Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmiyye, 1419/1998.

İbn Ferhûn, Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Alî b. Muhammed el-Ceyyânî. *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yân 'ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Ebû'n-Nûr Muhammed el-Ahmedî. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1972.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *en-Nüket alâ Kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rabî' b. Hâdî Umeyr. Medine, 1404/1984.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker*. thk. Nûreddin İtr. Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 1432/2011.

İbn Hayr el-İşbîlî, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr b. Ömer. *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-'ilm ve envâ'i'l-ma'ârif*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî - Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Ömer ed-Dimaşkî. *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*. thk. Mâhir Yâsin el-Fahl. Riyad: Dâru'l-Meymân, 1434/2013.

İbn Rüşeyd, Ebû Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Ömer el-Fihri es-Sebtî. *es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-em'an fî'l-muhâkeme beyne'l-imâmeyn fî's-senedi'l-mu'an'an*. thk. Ebû

- Abdirrahmân Salâh b. Sâlim. Medine: Mektebetü'l-Gurabâ'i'l-Eseriyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velid Abdullâh b. Muhammed b. Yûsûf. *Târîhü'l-ulemâ' ve'r-ruvât li'l-ilm bi'l-Endelüs*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 2 Cilt. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnâût, Mahmûd el-Arnâût. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâciiddîn Ömer b. Alî el-Mısırî. *el-Muknî' fî Ulûmi'l-hadîs*. thk. Abdullâh b. Yûsuf el-Cedî. 2 Cilt. Riyad: Dâru Fevvâz, 1413/1992.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddin eş-Şehrezûrî. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nûreddin İtr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Sîd. *el-İnsâf fî't-tenbîh ale'l-meânî ve'l-esbâbi'lletî evceveti'l-ihtilâf beyne'l-müslimîn fî ârâihim*. thk. Muhammed Rıdvân ed-Dâye. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 1407/1987.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-sema'*. thk. Ebû Hemmâm Muhammed b. Alî el-Beydânî. Medine: en-Neşîru'l-Mütemeyyiz, 1437/2017.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. 8 Cilt. el-Memleketü'l-Mağribiyye: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Suûni'l-İslâmiyye, 1402/1982.
- Karahan, Abdullah. "İbn Hazm'ın Hadis Değerlendirme Yöntemi ve Bunun Fıkha Yansıması". *Diyanet İlmî Dergi* 50/4 (2014), 33-52.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- Kesgin, Salih. "Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) el-İlma' ila ma'rifeti usuli'r-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2015), 61-81.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdilkebîr b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyahât ve'l-müselselât*. nşr. İhsân Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1989.
- Kılıç, Zülal. *Hadîs Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî İyâz'ın Hadîs Usûlü Anlayışı*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Köktaş, Yavuz. "Batalyevsî'ye Göre Hadîslerde Ortaya Çıkan İhtilafların Sebepleri". *HRÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2003), 135-154.
- Kurt, Ali Vasfi. *Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî. *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb*. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Masud, Muhammad Khalid. "A History of Islamic Law in Spain: An over View". *Islamic Studies* 30/1/2 (1991), 7-35.
- Melchert, Christopher. *The Formation of the Sunni Schools of Laws: 9th-10th Centuries C. E.,.* Leiden, New York, Köln, 1997.

- Mesud, Muhammed Halid. “Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış”. çev. Muhammed Tayyib Kılıç. *İSTEM* 7/14 (2009), 403-433.
- Muammer, Nûrî. *Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî müessesetü medreseti’l-hadîs bi’l-Endelüs me’a Bakî b. Mahled*. Rabat: Mektebetü’l-Meârif, 1403/1983.
- Mübarekiya, Abdülmecîd. *es-Sinâ’atü’l-hadîsiyye ‘inde İbn Battâl min hilâli Şerhihi li-Sahîhi’l-Buhârî*. Cezayir: Université Hadj Lakhdar de Batna, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve’t-teysîr li-ma’rifeti süneni’l-beşîri’n-nezâr fi usûli’l-hadîs*. thk. Muhammed Osmân el-Haşî. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1405/1985.
- Oral, Eray. *Hadislerde Endülüs, Endülüs’te Hadis -İlk İki Hicri Yüzyılda-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları (Siyasî Tarih)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Öztoprak, Mustafa. “Endülüs’te Hadis İlminin Gelişim Aşamaları”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2012), 183-197.
- Öztoprak, Mustafa. *Endülüs’te Hadis ve İbnü’l-Harrât el-İşbili*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Öztoprak, Mustafa. *Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- Öztoprak, Mustafa. “Hadis İlmi’nin Endülüs’e Girişi”. *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2013), 143-163.
- Palencia, A. Gonzalez. *Târîhu’l-fikri’l-Endelüsî*. çev. Hüseyin Mû’nis. Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 1955.
- Polat, Selahaddin. “İbn Rüşd Zamanına Kadar Endülüs’te Hadis İlmi”. *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü* 17 (1994).
- Savırî, Abdülazîz es-. “Min A’lâmî’l-hadîs bi’l-Endelüs fi’l-karnî’s-sâbi’ el-hicrî: Ebû Abdillâh b. Halfûn el-Evnebi”. *Âfâkü’s-Sekâfe ve’t-Türâs* 14 (1996), 72-89.
- Sehâvî, Ebû’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Fethü’l-muğîs bi-şerhi Elfıyyeti’l-hadîs li’l-İrâkî*. thk. Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdurrahmân el-Hudayr, Muhammed b. Abdillâh b. Fuheyd Âl-i Fûheyd. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1426-2005.
- Serrano, Delfina. “İbn al-Sîd al-Batalyawsî (444/1052-521/1127): Des Los Reinos de Taifas a la Epoca Almoravide a Traves de la Biografia de un Ulema Polifacetico”. *Al-Qantara* 23/1 (2002), 53-92.
- Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Tedribü’r-râvî -Hadis Usûlü-*. ed. Arafat Aydın. çev. Muhammed Enes Topgül. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Şenocak, Esra. *Muhammed b. Vaddâh’ın Hayatı ve Hadisçiliği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şevvât, Hüseyin b. Muhammed. *el-Kâdî İyâz âlimü’l-Mağrib ve imâmü ehli’l-hadîs fi vaktihi*. Dımaşk: Dâru’l-Kalem, 1419/1999.
- Tâhâ b. Alî Bûsrîh. *el-Menhecü’l-hadîs ‘inde’l-imâm İbn Hazm el-Endelüsî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2001.
- Taş, Mustafa. “Ebû Amr ed-Dânî’nin Hadis İlmindeki Yeri ve İlmu’l-Hadis Eseri”. *İlahiyat*

- Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler.* ed. M. Sait Uzundağ vd. 1-28. Ankara: Gece Kitaplığı, 2021.
- Telîdî, Muhammed b. Abdillâh et-. *Türâsü'l-Meğârib fi'l-hadîsi'n-nebevî ve ulûmihi*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995.
- Trad, Khaoula. "The Impact of Maghribi Hadith Commentaries on the Mashriq". *The Maghrib in the Mashriq -Knowledge, Travel and Identity-*. ed. Maribel Fierro, Mayte Penelas. 213-236. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2021.
- Türâbî, Beşîr Alî Hamed. *el-Kâdî İyâz ve cühûdühû fi ilmi'l-hadîs rivâyeten ve dirâyeten*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1418/1997.
- Türkî, Abdülmecîd. "Mukaddime". *Kitâbü Edebi'n-nisâ'*. mlf. Ebû Mervân Abdülmelik İbn Habîb es-Sülemî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1412/1992.
- Uğur, Mücteba. *Hadis İlimleri Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Uzundağ, Mehmet Sait. "Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) Hadis ve Sünnet ile İlgili Görüşleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Turkish Studies* 13/17 (2018), 321-337.
- Yücel, Ahmet. "İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir (Hadis İlmindeki Yeri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/492. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yücel, Ali. *Ebû Ali el-Gassânî ve Takyîdü'l-Mühmel isimli Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yücel, Ali. *Mağribli Muhaddis Kadi İyâz ve Hadis Usûlü Eseri*. İstanbul: Beka Yayınları, 2019.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût, Muhammed Nuaym. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1373/1954.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *en-Nüket alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynelâbidîn b. Muhammed b. Belâferîc. 3 Cilt. Riyad: Edvâü's-Selef, 1419/1998.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed. *el-A'lâm: Kamûsu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' min'el-Arab ve'l-müstağribîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.